

виробничої школи — О. Чаянова та інших. Висвітлюючи соціально-економічні ознаки функціонування індивідуального селянського господарства, вчений визнає історичний факт існування у 20-х рр. фермерського сектора, організаційною формою якого було заможне селянське господарство⁴². Він вивчає його соціальні підвалини, участь в кооперації, регулятивний вплив держави, трудовий баланс, виробництво продукції, органи селянського самоврядування — громади, тобто виходить на сільську інфраструктуру. Історики С. Корновенко, В. Лазуренко зосереджуються також на соціально-організаційних основах селянських господарств⁴³, але обмежуються критерієм "заможності"⁴⁴, тобто термінологією 20-х рр., яка згодом стала надбанням всієї радянської історіографії. Інноваційним є тлумачення "селянської економіки" як соціальної категорії.

Отже, з'ясувавши основні науково-теоретичні концепції повсякденного життя селянства 20-х рр. в УСРР, слід визнати наявність плюралізму методологічних підходів — від теорії тоталітаризму до модернізації від глобалізації до мікроісторії. Для з'ясування повсякденності життєдіяльності українського селянства необхідно враховувати специфіку його соціального статусу — державно-правового і самоврядного сільського соціуму. На його повсякденне життя впливали громадський уклад життя села, церковно-релігійна обрядовість, сезонно-циклічний характер сільськогосподарського виробництва, сімейно-трудова організація селянського двору. Їх системне дослідження сприятиме з'ясуванню внутрішньої специфіки повсякденного життя селянства. Структура повсякдення кожного селянського двору залежала від традиції і самотності сімейно-трудової організації сільськогосподарського виробництва. Формаційно-класовий підхід, тобто поділ селян за соціально-економічними характеристиками ("бідняки", "середняки", "заможні") втрачає ґносеологічний сенс, позаяк не розкриває функціональних характеристик та ознак селянства загалом. Перспективним для вивчення соціальної мікроісторії, особливо конкретних господарств, слід визнати теоретичні підвалини і концептуальні пріоритети "організаційно-виробничої школи", представленої працями О. Чаянова, М. Макарова, Г. Студенського та інших прихильників цього наукового напрямку.

2. Село: відоме і невідоме

Макроісторія з її гранднаративом в якості носія думки здатна лише приблизно передати реалії селянського світу пореволюційної доби. Її опорні конструкти типу "соціальна структура", "експлуатація", "аграрна революція", "товарність господарства", "тоталітарна система", "радянське законодавство", "політичне життя", "індустріалізація" відтворюють мину-

лу дійсність занадто схематично і огрублено, а то й спотворено. Наймудріші з майстрів історичного гранднарративу доклали чимало зусиль, щоб подолати неповороткість макроісторії, відтворити напівтони соціального життя і віддати належне іронії історії. Так з'явилися винахідливі положення про "подвійну соціальну природу селянства, селянство як стан і як клас", про наявність у соціальній структурі села "порубіжних соціальних груп", про особливу роль маргінальних елементів у подіях. Це стало чудовим наближенням до реалій непівського села. Але все ж замість цілісної адекватної картини виходив лише набір окремих живих сюжетів у залізобетонному тілі огрубленої схеми.

Справжній знавець селянського світу, дотепний літописець доколгоспного села Остап Вишня запитував: "Ви знаєте, що таке село? Не з тез, не з статистичних відомостей повітпродкомісарів, не з донесення сільрад і волвиконкомів — не офіційне село, таке собі село. Село, та й годі! Як у медицині кажуть: *per se* [чисте, саме по собі] село. Так *ote per se* село ви знаєте?

Ох і хороше село!..

Нема тут ні довготи, ні широти, меридіани різні його не торкаються. А так, вийшов собі на горбочок, і все тобі кругло. Отак просто — школа. Після школи — розправа, а отам живе Сторчиха, а навкоси кума Уляна, а посередині майданчик, а на майданчику свині..."⁴⁵. (*"Ось воно — село *оте!*"*, 1923 р.)

До кого звертався іронічний Остап Вишня? Звісно, що до своїх безпосередніх роботодавців — голів газетних редакцій, а також до читачів, серед яких, це треба розуміти, переважали "совслужащие", різного роду "работники" адміністративних і партійних установ і організацій, "товарищи" і активісти, які справжнього села таки не знали. Оця вся чиновна і "відповідальна" публіка знала село здалеку, з резолюцій, кошторисів, плакатів, чисельних утопічних проєктів. Але також можна сказати, що це запитання адресоване й нам, історикам "непівського села": ми теж його знаємо переважно за протоколами, стенограмами, звітами, спродукованими тими, хто живився за рахунок селянства, нехтуючи його інтересами — комісарами, уповноваженими, "відповідальними", "особливо відповідальними", "мобілізованими", висуваннями, — з їхньою специфічною лексикою, символікою, штампами, ідеологемами — типу "выкачка хлеба и оружия из деревни", "махновцы", "петлюровцы", "мелкобуржуазная стихия", "кулацкое засилье", "подкулачники", "комэтика", "розшарування села", "розверстка", "просування газети на село", "соцвих", "охмадит". Фахівці з теорії народного господарства, наділені повноваженнями складати плани і баланси, вболівали за селянство, але зважували його існування абстрактними "товарність", "бюджет часу", "умовно чистий дохід", "відхожі промисли" тощо.

Проблема полягає в тому, щоб спробувати подивитися на село зсередини, очима самих селян, без посередників і подати історію тих, кого позбавили можливості комплектувати архіви, публікувати щоденники, виносити вироби. У наявних джерелах ця історія відбилася здебільшого як "прихована інформація", "ненавмисні свідчення". Соціологічні дослідження і адміністративна статистика відстежували "забобони", "відсталість", "контрреволюційну агітацію", "бажання нажитися". Натомість необхідно показати віру, сподівання, розгубленість "маленької людини". Історія повсякденності відрізняється від історії традиційної як офіційна від неофіційної, як історія переможців від історії переможеної "мовчазної більшості". Аргументом історії повсякденності виступає деталь, образ, штрих, ситуація, пряма мова. Але й тут можливими є підрахунки, узагальнення масових даних. Адже мова йде про справді велику масу. Перепис населення 1926 р. показав, що в УСРР налічувалось 54 770 сіл і хуторів, у них було 23,6 млн. мешканців⁴⁶. Розруха в промисловості, продовольчі ускладнення змусили частину робітників під час війни і революції покинути міста і повернутися в село. Відповідно питома вага селянства в загальній структурі населення у 1920 р. зросла порівняно з 1917 р. і становила понад 78%. Завдяки відбудові питома вага селянства поступово зменшувалася — майже до 76% у 1929 р. Але абсолютна кількість селян завдяки природному приросту за 1921–1929 рр. зросла на 3,3 млн. осіб. За демографічним переписом 1926 р. нараховувалося 22 млн. селян. Число селянських дворів у 1926 р. становило 4,5 млн.; у 1929 р. їх було 4,6 млн.⁴⁷ Це був справжній материк, який лише відносно сполучався з навколишнім світом. Звітуючи IX-му Всеукраїнському з'їзду рад, уряд у 1925 р. тільки ставив завдання організувати роботу пошти так, щоб кореспонденція надходила на село 2–3 рази на тиждень⁴⁸. У 1926 р. лише 7% сільрад мали телеграфний і 7% — телефонний зв'язок⁴⁹. У 1928 р. телеграфний зв'язок мали 15% сільрад⁵⁰.

Необхідно усвідомити той простий факт, що селянству доводилося жити у режимі безперервної війни. По-справжньому і повністю мирних воно мало тільки три роки: 1924-й, 1925-й і 1926-й, та й ті не були вільними від привидів війни — світової чи класової, зовнішньої чи внутрішньої. Село свіжо пам'ятало вчорашню війну. Воно продовжувало жити на воєнному становищі.

Ще свіжими були спогади про мобілізації, фронти, мародерську повинь дезертирів. Відголоски соціальних потрясінь і воєнних дій вчуваються у кличках дорогих селянину істот — робочої та племінної худоби, молочних корів. На сільськогосподарській виставці в Сумах у вересні 1922 р. серед експонатів були жеребець Міліонер, кобила Буржуйка, кобила Козачка, кобила Контрибуція, кінь Розвідник⁵¹. В 1923 р. у радгоспах на

Дніпропетровщині бички носили клички Германець, Німець, Кадет, Сердюк, Ад'ютант, були корова Бомба, кобилиця Обойма⁵². У списку тварин — переможців на виставці-аукціоні у В. Токмаку в червні 1924 р. зустрічаються клички племінних биків Прем'єр, Моряк, Боєць, Пролетарій, Борець⁵³. Кінь у радгоспі "Золота коса" на Донеччині мав кличку Распутін (1924 р.)⁵⁴. У 1926 р. "засвітився" бугай Керзон⁵⁵.

На пам'ять про війну імперіалістичну накладалися свіжі враження від війни громадянської, якій не було кінця-краю. О. Ганжа зібрала серію розрізнених даних, які вказують на десятки знищених протягом 1920 р. сіл, сотні спалених дворів, тисячі розстріляних мирних мешканців у ході здійснення частинами Червоної армії показових каральних акцій проти учасників повстанського руху і тих, хто підозрювався у наданні підтримки повстанцям⁵⁶. З цих даних можна зробити тільки один впевнений висновок: суцільного і повного обліку жертв, які понесло село, ніким не велося, і все напруження, в якому жило село, можна відновити тільки за допомогою уяви. Проте можна спробувати виразити рівень напруження між населенням і новою владою на основі системних даних іншого роду: адже режим вів педантичний облік власних втрат. Так, Запорізький губком партії володів інформацією, що протягом весни 1921 р. в ході "продроботи" в Токмацькому повіті було мобілізовано 70 членів КП(б)У і понад 100 членів профспілок, з них 23 загинули по селах, решта розбіглася; у Бердянському повіті мобілізовано 146 членів профспілок, з них 123 загинули, решта розбіглася⁵⁷.

У справжню війну розгорнулася боротьба за селянський хліб. Майже одночасно з "Законом про землю" (травень 1920 р.) Україна отримала закон про хлібну розверстку. Крім 160 млн пудів хліба, держава передбачала одержати від селян України 219 тис. голів великої рогатої худоби, 902 тис. овець, 800 тис. свиней, 225 млн. штук яєць, 12,4 млн. пудів картоплі тощо. І хоч був задекларований намір увесь тягар продрозверстки покласти на плечі заможних, насправді ніхто не був застрахований від сваволі: спеціальна стаття закону роз'яснювала, що коли запланована до першого строку (середина березня 1920 р.) кількість зерна (третина від запланованого) не надійде до заготівельників, — "чи тому, що більш заможні селяни не виконають свого обов'язку перед Соціалістичною Державою, чи тому, що менш заможні селяни візьмуть на себе ганебну роль приховувачів хліба заможних селян", — то розверстка поширюється на всі інші господарства⁵⁸.

Збройна боротьба затягувалася, а впровадження проголошеної нової економічної політики затримувалося. Навіть після офіційного проголошення непу у поводженні влади з українським селянством мало що змінилося.

Нагорі розуміли, що в 1921 р. хліб знову доведеться "викачувати". Не випадково Москва у серпні надіслала продорганам України розпорядження терміново укомплектовувати "воєнпроддружи́ни" чисельністю у 8 тис. чол.⁵⁹

Нереальність встановленого розміру продподатку на 1921/22 р. штовхала до збереження методів продрозверстки при його збиранні: кругова відповідальність сільських громад, діяльність воєнізованих заготівельних формувань, накладання контрибуцій. Протягом 1921 р. більшість податкових і ін. органів на місцях так і не перейшли на нові продподаткові рейки. В окремих регіонах аж до 1 серпня 1921 р. вони займалися виконанням плану продрозверстки. Відомі випадки, коли 31 липня опівночі трибунали виносили жорсткі вирoki за невиконання продрозверстки⁶⁰.

У вересні 1921 р. Українська економічна рада у зв'язку з захопленням місцевих керівників арештами й іншими репресіями щодо селян, які зверталися зі скаргами на надмірне оподаткування, змушена була розіслати губвиконкомам і опродкомгубам телеграму із заборобою заарештовувати селян⁶¹. Як виконувалось це розпорядження, невідомо. Зате відомо, що до стягнення продподатку була задіяна армія. Влада вдалася до відвертого шантажу: згідно з постановою Ради Праці і Оборони РСФРР від 12 серпня 1921 р. волості і села, які виявляли ознаки впертості щодо виконання продподатку, отримували на постій військові частини, яких треба було утримувати аж до виконання податку: "від самого селянства залежить строк стоянки військових частин і їх утримання за рахунок населення"⁶².

Командуючий Київським військовим округом Й. Якір у грудні 1921 р. доповідав уряду про виділення "на продроботу" цілих польових частин: "по Волинській губернії — 800 штиків, по Подільській — окрім штиків до 24 ескадронів, Київській — понад 2,5 тис. штиків і шабель, Полтавській — 2 тис. штиків, Кременчуцькій — 200 штиків"⁶³. Уповноважений Реввійськради РСФРР в Україні М. Фрунзе у березні 1922 р. доповідав харківським властям про ситуацію в Балтському повіті: "Продподаток збирається відкритою силою. Війська оточують поселення і обходять кожен дім. На цьому ґрунті був уже ряд відкритих виступів цілих сіл, головним чином жінок і дітей"⁶⁴.

Спираючись на жорсткі вказівки центральної влади і силу армії, надзвичайні органи продовольчої служби на місцях вважали нормою вдаватися до таких заходів, як взяття заручників, підписка про кругову відповідальність, оголошення цілих сіл ворогами радянської влади, розстріли. Настрій селян був відповідний. Голова Полтавського губвиконкому Я. Дробніс і секретар РНК УСРР К. Ахматов 15 червня 1921 р. телеграфували з Полтавської губернії в Центр щодо ставлення селян до податку: "Селянство надзвичайно індиферентно ставиться до наших закликів. Не вірить..."⁶⁵.

Ніякі пропагандистські прийоми не в змозі були затушувати того очевидного факту, що влада продовжувала вести війну проти селянства.

У 1922 р. мало що змінилося. Держкомзведення ВУЧК з приводу ходу податкової кампанії на початку 1922 р. передає атмосферу і методи її проведення: "Кременчуцька губернія... Збір продподатку проходить по-старому. Серед селянства викликають незадоволення дії продзагонів, які неодноразово застосовували грубу фізичну силу, займались вимаганням, шантажем і тероризуванням населення"; "Полтавська губернія... Настрій селян місцями незадовільний... Вживаються репресивні заходи"; "Волинська губернія... Продовжується надходження продподатку. В багатьох місцях губернії доводиться залучати допомоги збройні сили"; "В деяких повітах заарештовують неплатників податку. Ставлення селян до загальногромадянського податку недобррозичливе" (Кременчуцька губернія); "Одеська губернія... Згідно зведенням від 14 квітня, внаслідок примусового збору продподатку відбулось повстання в селі Жура. Повстання придушено нашими частинами"⁶⁶. Чекісти Одеської губернії педантично занотовували у березні 1922 р.: "На психологію і настрої незаможного селянства вкрай впливає неймовірно брутальне, доходячи до знущання, ставлення продзагонів, які зловживають своїми повноваженнями"⁶⁷.

Події початку 20-х років міцно вкарбувалися в народну пам'ять. "Пристає, як комісар", — говорили в народі⁶⁸. Кожен, хто опирався "продовольчій політиці" влади, мав великий шанс бути репресованим, а той, хто щиросердо виконував свою частину державних повинностей, мав ще більший шанс загинути від голоду, адже індивідуальна лояльність не вирішувала загальної проблеми, і місцеві власті в разі зриву запланованої збори кампанії вдавалися до принципу кругової поруки, трусили усіх підряд.

Поширеним методом залякування селянства були інститути заручників, відповідальних і сотських.

"Коротка інструкція по боротьбі з бандитизмом та куркульськими повстаннями", прийнята Раднаркомом УСРР 20 квітня 1920 р., вводила інститут заручників і кругову поруку населення як метод боротьби з повстанством. 23 серпня 1920 р. наказом Всеукраїнської центральної комісії по боротьбі з бандитизмом був введений інститут п'яти- і десятихатників, які своїм господарством, власним життям та життям своїх родин мали відповідати за "порядок" на селі. У жовтні 1922 р. за ініціативою ДПУ УСРР був створений ще один інститут тотального залякування — "відповідачів" (ответчиков). Відповідальні, які призначалися з числа заможної частини селянства, повинні були повідомляти владу про дії повстанців, факти надання їм допомоги, антирадянські висловлювання і повинні були всіма силами запобігати таким діям односельчан⁶⁹.

Інститут заручників залишався і в наступні роки, використовувався для "викачки" хліба з українських сіл. Про це, зокрема, йдеться в особистому зверненні до В. Леніна голови РНК УСРР Х. Раковського: по Олександрівській губернії недорід був такий катастрофічний, що план продподатку не був виконаний "незважаючи на найстрогіший натиск, на взяття сотень заручників"⁷⁰. Комісар продорганів Літинського району Подільської губернії у березні 1922 р. доповідав про події в с. Стасовому Майдані: там невідомими особами були вбиті два і важко поранені три агенти "1-ї ударної продкомісії т. Александрова". У відповідь були "взяті заручники в числі 8 чоловік заможних господарів; оскільки винуватці взяті не були, то заручники були всі за вироком ревтрибуналу розстріляні"⁷¹.

"Відповідачі" відбиралися військовими властями з числа "п'ятихатників" (як, наприклад, пояснювалося в тимчасовій інструкції Катеринославської губвоєннаради в лютому 1922 р.) — "головним чином із шарів співчуваючих бандитизму, здебільшого з куркульського елементу, впливових і таких що користуються авторитетом серед місцевого населення, а також з родичів бандитів"⁷². Наприклад, у списку "відповідачів" Широчанської волості Катеринославського повіту Катеринославської губернії, затвердженому 16 листопада 1922 р., значилося 57 осіб. Петрівський волвиконком Павлоградського повіту Катеринославської губернії прийняв рішення призначати "відповідачів" з розрахунку 1 "відповідач" на 30 дворів у селах і на 10 дворів у хуторах⁷³. Нещасні знемагали під нестерпним тягарем цинічного жорстокого методу. Так, дев'ятеро відповідачів с. Кроушенків Будаївського повіту на Київщині волали у своїй письмовій заяві до своїх мучителів: "Вже більше семи місяців ми беззаперечно несемо свої нелегкі обов'язки відповідачів... На цьому ґрунті боротьба за існування через сильну дорожнечу стала для нас зовсім непосильною..."⁷⁴.

З січня 1923 р. інститут відповідачів реорганізується: він стає суцільним і перепідпорядковується органам ДПУ. Коло справ, за які вони несли відповідальність своїм майном і життям, стає більш рутинним. Ось як мав діяти цей інститут відповідно до обіжника владних органів Мелітопольського повіту: волвиконком, волКНС і волкомосередок на спільному засіданні складали список "куркулів" і інших неблагонадійних, на кожного з них записували певне число дворів, за лояльність яких він мав відповідати. Після цього їх викликали на спільне засідання бюро комосередку, голови волвиконкому і президії КНС і пропонували підписати зобов'язання; відмови не приймалися. Списки тих, хто відмовився підписати зобов'язання, відправляли до місцевого відділу ДПУ⁷⁵.

З травня 1924 р. інститут відповідачів скасовується.

Залишався інститут "десятихатників", впроваджений з 1 листопада 1923 р. в місцях на особливому та воєнному становищі. "Десятихатники"

були зобов'язані доносити властям про всі дії не лише зальотних збройних загонів, а й своїх односельчан, і за повноту та оперативність інформації відповідали своїм майном та життям. У підписаному Чубарем і Балицьким "Положенні про десятихатників" говорилося, що "десятихатники призначаються з числа заможних селян і інших сільських мешканців, за винятком членів комнезамів, членів комосередків, членів профспілок, робітників аграрних і промислових підприємств, а також робітників радгоспів"⁷⁶.

У 1923 р. був введений більш м'який інститут сотських і десятських. Наприклад, в Катеринославській губернії один десятський обирався на 20–40 дворів, сотський — на 100–300 дворів. Вони мали стежити за виконанням усіх розпоряджень місцевої влади, вручати повістки, а також бути помічниками районної міліції: перевіряти документи незнайомих осіб, виявляти дезертирів, самогонщиків, брати участь в облавах, обшуках, арештах, конвоюванні заарештованих. Винагородження здійснювалося через самообкладання сільських громад⁷⁷.

Інститут сотенних і десятських був фактично трансформований в інститут сільських виконавців постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 9 липня 1924 р.⁷⁸ Їм належало стежити за громадським порядком, виявляти неплатників податку, вручати окладні листи й повістки, оповіщати про збори і розпорядження сільради і райвиконкому, стежити за санітарним станом, виконувати деякі міліцейські дії. На відміну від сотенних і десятських, сільвиконавці не отримували ніякої платні за виконання своїх обов'язків.

Крім того, необхідно враховувати, що в сільській місцевості, як і по всій країні, діяла мережа секретних інформаторів ДПУ в особі комуністів, значної частини комнезамівців, окремих співробітників кожної установи і організації. Під контролем чекістів були сільбуду, газети, типографії. Все, що набувало вигляду певної організованості, відразу ставало поміченим і попадало під приціл силових структур: міліції, частин особливого призначення (ЧОН), армії. Непідвладним системі залишалося лише те, що не мало точного імені й адреси: громадська думка, особистий здоровий глузд, економічний розрахунок, симпатія, віра, совість кожного.

Примара війни постійно носилася в повітрі і в наступні, "мирні" роки. Пропагандистські кампанії, побудовані чи то на чеканні світової революції, чи то на пророкуванні "загострення міжімперіалістичних протиріч", чи то на ідеї "побудови соціалізму в одній окремо взятій країні", незмінно були пронизані чеканням війни. Пожвавлення мілітаристської риторики, тиражоване газетами і мітинговими заходами, занесене з міст, здетоновувало тиху паніку: селяни про всяк випадок запасалися сіллям, милом, гасом і сірниками. На з'їзді жінок — членів сільрад Первомайського округу в жовтні 1927 р. представниця Гришківського району розповідала: "...Деякі дядьки починають продавати коней, бо під час війни цих коней можуть забрати"⁷⁹.

Компартійна влада поводитися із селянством зверхньо і зарозуміло. Стало нормою паплюжити селянство. Хоч у промовах вождів, у публічних доповідях і на шпальтах газет селянство називалося союзником пролетаріату по революції, але в буденній практиці функціонерів нової влади звичнішою була інша лексика — "махновці", "куркулі", "підкуркульники", "дрібнобуржуазна маса", "несвідомі елементи". Активно накидався і впроваджувався у громадську думку комплекс вини, соціальної неповноцінності села і селянства як чогось винятково архаїчного, відсталого, несвідомого, забобонного, дрібновласницької стихії, пристанища різного роду прихованих ворогів радянської влади, джерела "разлагающего влияния" на сільських активістів і прогресивне місто.

Село ніби навмисно було замкнуте в окремий локальний світ, про який "велике суспільство" згадувало лише у зв'язку з обов'язком першого платити другому довічну ренту. Відповідно проводилася політика дискримінації: конституційно була закріплена нерівноправність представництва міста і села при формуванні окружних і республіканських радянських органів і ще жорсткіші обмеження при так званому "регулюванні класового складу" правлячої партії. Село було позбавлене права мати свою партію, свій публічний загальнонаціональний рупор. Селянам залишалося тільки писати листи в органи влади і редакції газет та перемовлятися між собою, що й фіксували старанно різного роду агенти та інформатори.

Село платило владі тією ж монетою. Воно замкнулося, наїжачилося і замаскувалося. Тривала анархія в країні, слабкість і недовговічність режимів, які змінювалися в період революції, породили скептичне ставлення до влади як такої. Фіктивність рад як місцевих органів влади, засилля надзвичайних органів влади теж не сприяли співробітництву. Зі зруйнуванням старої центральної влади цивільні закони одномоментно втратили свою чинність, а закони, засновані на принципі "революційної доцільності", не могли претендувати на впливовість. Крах старої судової системи, і без того не дуже переконливої і впливової на селі в минулому, довершував самоізоляцію села. В таких умовах саме сільська громада стала організацією самозахисту селян від мародерів, продзагонів, а потім єдиним безумовно легітимним суспільним інститутом на селі. Питання громадянського наповнення селяни воліли розв'язувати на засадах звичаєвого права. Поверховість впливу влади на село засвідчив на III Всеукраїнському з'їзді КНС (травень 1923 р.) делегат від Херсонщини, який нагадав, що газети надходять на село із запізненням у місяць-другий, і додав: "Замість газети прийде іноді член окружного чи районного виконкому, наробить галасу та з тим часто-густо і виїде, так що селяни, крім галасу, наказів, нічого й не знають"⁸⁰.

Селянин корився владі як грубій силі, але він мало залежав від влади. Держава була хронічним банкрутом: у неї ніколи не було достатнього запасу промислових товарів для села, вона ніколи не була здатна здійснювати масштабні капіталовкладення у сільське господарство, вона поклала на самих селян утримання державних шкіл, лікарень і амбулаторій. Селянство ж мало те, що було вкрай потрібно "пролетарській державі" — продукти харчування. Сільськогосподарський податок не переріс у нормальний громадянський механізм перерозподілу ренти через його непередбачуваність, несправедливість, довільність, політизованість. Фактично продовжував діяти одвічний принцип позаекономічного примусу селянина-виробника.

С. Корновенко детальними підрахунками розвінчав міф радянської пропаганди про зменшення податкового тягара для селянства у порівнянні з дореволюційними часами⁸¹. Він показав, що реального полегшення не відбулося — якщо врахувати непрямі податки, катастрофічне погіршення умов для отримання побічних грошових заробітків (у поміщицьких економіях, у промисловості), штучне здешевлення сільськогосподарської продукції у порівнянні з промисловими товарами, знецінення грошей, значно гірші умови сільськогосподарського виробництва, падіння врожайності, падіння продуктивності праці, погіршення енергоозброєності праці землероба. В реальних умовах 1921/22 господарського року селяни безболісно могли сплатити податок у розмірі 17% від чистого доходу або 14% від валового збору врожаю. А встановлена норма продподатку дорівнювала 20 і більше відсоткам урожаю.

Член Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК М. Сирота за результатами інспекції південних українських губерній у червні 1922 р. встановив, що продподаткова кампанія 1921 р. зруйнувала 15% селянських господарств Миколаївської губернії; щодо Запорізької губернії висловлювалося припущення, що урожай 1921 р. не покриє і 30% потреб сільського населення, і тим не менше продподаток запекло стягувався⁸².

Офіційно вважалося, що тягар оподаткування у 20-ті роки дорівнював 8–10% душевого доходу⁸³. Але тут маємо справу не з реальними, а з віртуальними показниками, коли загальна кількість стягненого податку арифметично ділилася на кількість господарств-платників і співставлялась із знов же теоретично виведеним показником валового збору врожаю. Більш прискіпливі підрахунки дозволяють стверджувати, що насправді податки у селян, які реально сплачували податок, забирали біля 30% валового збору зерна⁸⁴. Це при тому, що селянам ще треба було продати частину врожаю для купівлі необхідних промислових товарів, чималу частину витратити на годівлю худоби, залишити на посів тощо.

З 1921 по 1924 рр. абсолютний розмір податку на селянство невпинно зростав: 1921/22 р. — 82 млн. пудів, 1922/23 р. — 91 млн., 1923/24 р. — 178 млн. пуд. З 1924/25 р. податок став грошовим, але податковий тиск посилювався, особливо помітний на фоні недороду цього року. Реальне зменшення податкового тягара українське селянство відчуло лише в 1925/26 р., коли згідно з новим політичним курсом податок значно зменшили. Але з 1926 р. почався відхід від нового курсу в оподаткуванні. У 1926/27 р. в порівнянні з попереднім роком сума податку збільшилася пересічно для середняків на 10–30%, а для заможних на 80–180%. З 1928/29 р. був запроваджений так званий експертний порядок оподаткування заможних господарств. З 1928 р. було введено обов'язкове самообкладання сільського населення на місцеві потреби; цей новий податок становив 35% від сільськогосподарського податку. Паралельно з самооподаткуванням була оголошена підписка на 100 млн. руб. державної позики, названої "позикою для зміцнення сільського господарства". Облігації державної позики поширювалися під тиском⁸⁵. У 1928 р. самооподаткування на селі склало 36,4 млн. руб., що склало 47,2% фактичного надходження по сільгосподатку⁸⁶.

Селяни не були поінформовані щодо тих теоретичних і ідеологічних боїв, які велися в столицях навколо методик обчислення розмірів очікуваного врожаю і щодо того, що ціла група провідних фахівців у галузі агрономії, економіки і статистики була звинувачена у навмисному заниженні розмірів врожаю. Але селяни добре знали стан свого господарства і опиралися непосильним податковим завданням. Коли пояснення і апеляції не допомагали, селяни вдавалися до більш радикальних заходів: знищували податкові списки, повертали податкові повістки в сільради. З середини 20-х років поширеною формою протесту стала відмова приймати окладні листи окремими селянами та колективні вимоги зменшення податку, які приймали на сходах цілі села⁸⁷. Нарешті, селяни масово вдавалися до найефективнішого заходу, який був у їх розпорядженні — приховували об'єкти оподаткування, вступали у затаємну гру з режимом.

Ставши в позицію "оманливої покірності", селяни практикували повсякденні форми опору — "зброю слабких": саботаж адміністративних розпоряджень, хитрість, обман, приховування, шкідництво, підпали. Влада могла відібрати вироблене, але була не в змозі змусити виробляти, а тим більше директивно перебудовувати виробництво. За роки війн і революції посівні площі скоротилися майже на третину, причому під пшеницею, головною продовольчою культурою, — наполовину. Скорочення посівних площ та падіння врожайності викликало зменшення валового збору, який у 1920 р. був на 40% менше від довоєнного. Влада

змушена була вдаватися до встановлення кожному селянському господарству обов'язкового завдання по посіву, що вже нагадувало кріпацтво⁸⁸. Спроби залучення армії, уповноважених, агентів, міських робітників, комунарів до "посівної кампанії" 1921 і 1922 рр. вилилися у карикатуру.

У жовтні 1924 р. керівництво правлячої партії проголосило "новий курс", який мав означати відмову від залишків "воєнного комунізму" на селі, боротьбу з адміністративним свавіллям і бюрократизмом і поворот "обличчям до села". Але організаційної вправності і витримки вистачило не надовго. Поставши перед обличчям селянства, яке набирало сили і впевненості, влада запанікувала і знову повернула на звичні рейки "воєнного комунізму". "Гнучку шию треба мати, щоб "лицем до села" стати", — говорили в народі⁸⁹.

Обстеження ЦК КП(б)У в травні–червні 1925 р. виявило прохолодне ставлення більшості комнезамівського активу і сільських комуністів до нового курсу. Їх турбувала перспектива втратити можливість командувати в нових умовах господарського піднесення і пожвавлення рад. Обстеження засвідчило, що більшість сільських керівників залишалися прибічниками командно-адміністративних методів управління. Низка висловлювань, подана у виданні "Материалы по обследованию комитетов неаможных селян", сама говорить за себе: "Партійці, за всіма ознаками, слабо розуміють нову політику партії на селі. Один з них признавався, що його всього перевертало всередині, коли він читав доповідь Бухаріна на III Всесоюзному з'їзді Рад"; "Ставлення старого неаможницького активу до політики партії приховано вороже — старі активісти не можуть відмовитися від політики воєнного комунізму"; "Інерція старої політики КНС настільки сильна, що комітет і досі продовжує її проводити"⁹⁰.

В. Калініченко враження від обстеження комнезамів доповнює виявленими в архівах характерними зізнаннями партфункціонерів Харківської і Одеської губернії на партійних конференціях і нарадах у тому ж 1925 р.: "Наші сільські комуністи корінням зв'язані з неаможниками... коли вони на виборах у Ради провалювалися і не мали на що жити, то вони мимоволі починали висловлювати незадоволення лозунгом "обличчям до села"; "Комнезами, що звикли займати "командні висоти" на селі, ніяк не можуть змиритися з тим, що значну частину впливу необхідно віддати середнякам... думка багатьох сільських партійців, що дядькові надто рано дали волю, що партія взяла куркульський ухил... Ми сурмимо на всіх перехрестях про необхідність підносити добробут села, виробничих сил селянського господарства, директиви партії вказують, що шлях соціалістичного будівництва в нашій країні лежить через посилення товарообігу з селом, а досі ми скрізь стикаємося у середовищі сільських комуністів з прирівнюванням всякого економічно міцніючого селянина до

куркуля... Як результат, селянин боїться хату покрити залізом, а реманент купує таємно від комуністів"⁹¹. Зберігалася безцеремонність у поводженні з селянами: у зведенні ОДПУ наводився приклад позбавлення виборчого права за те, що селянин лаяв незаможника (Харківська губернія)⁹².

Отже, мав Остап Вишня підстави писати в одному із своїх фейлетонів: "Коли виберуть вас на голову сільради — пишіть, будь ласка, насамперед куди слід, щоб дозволили вам револьвера носити... І ходіть до сільради тільки з револьвером... Голова райвиконкому хай носить два револьвери — з правого боку й з лівого боку... Голова окрвиконкому ще й посередині один — три, значить.

...От увиходить до вас у кабінет прохач. Побачивши на столі револьвера (револьвер на службі ви кладіть на столі), кахикає двічі й починає тремтячим голосом:

— Господин товаришу! До вашої милості...

А ви йому зразу:

— Какі такі господа тепер? Совецькая тепер власть, розтуди твою!.." ⁹³
(*"Щоб селянство вас поважало"*, 1924 р.)

Селянство і влада вели вперту боротьбу навколо строків сплати сільськогосподарського податку. Селяни намагалися відстрочити продаж зерна до весни, коли ціни на нього ставали вищими. На противагу державні органи скорочували строки внесення податків, примусово поширювали облігації селянської позики. І все ж запаси нереалізованого хліба зростали: 1925 р. — 69,3 млн. пудів, 1926 р. — 189,3 млн. пудів — що вказувало на посилення конфронтації між владою і селянством в головному питанні економічного життя країни⁹⁴.

Після "короткого непу" у повітрі знову запахло громадянською війною. Щороку маневруючи й експериментуючи, влада з 1927 р. знову заводить свої стосунки з сільськогосподарським виробником у глухий кут. Значно погіршилися умови оподаткування. Крім того, восени 1927 р. держава встановила жорсткі лімітні ціни на зерно, які для селянського господарства були неvigідні.

Гостре нервування селянства з приводу сільськогосподарського податку 1926/27 року відзначив у особистому листі до ЦК КП(б)У начальник Зінов'ївського окружного відділу ДПУ: "Цей настрій посилюється у зв'язку з врученням продподаткових паспортів. Піднімається ціла хвиля невдоволення; немає жодного села, де не було б обурення і лайки на адресу радянської влади. Групи з 80–100 осіб приходять до сільради і кидають паспорти... на всіх сходах приймають рішення "про зниження сільгоспподатку; докори на нерівність робітників і селян; низькі ціни на хліб і високі на промтовари; становище селян не покращиться до організації селянських спілок"⁹⁵.

Під час проведення виборчої кампанії 1927 р. за вказівкою ЦК КП(б)У на село було відряджено понад 2 тис. "відповідальних працівників". Секретар ЦК Л. Каганович з цього приводу висловився таким чином: "Наші окркомітети надіслали більше 2 тисяч осіб — інтервенцію маленьку влаштували"⁹⁶. Уповноважений по хлібозаготівлях В. Молотов, звітуючи перед ЦК ВКП(б) про своє відрядження на Україну з 28 грудня 1927 р. до 6 січня 1928 р., хвалився: "Тряхнули добряче"⁹⁷.

Ескалація насильства продовжилася у 1928 р. Колекцію живих свідчень про крайнощі хлібозаготівель 1928 р. зібрав Інформвідділ ОДПУ СРСР у довідці від 1 лютого 1928 р. Стосовно місцевостей України тут описані побиття селян, які відмовлялися підписуватися на хлібну позику, погрози, завищення розміру самооподаткування, а також дії селян у відповідь: побиття і поранення, замахы на вбивство, погрози, підпали, письмові анонімні погрози⁹⁸. Чекісти в своєму звіті оминули такі скандальні дії, які були офіційно засуджені навіть на пленумі ЦК ВКП(б) у липні 1928 р.: обхід дворів, закриття базарів, незаконні обшуки⁹⁹. Очевидно, такі дії для них були нормальним звичним явищем на всі часи.

У першій половині 1928 р. органи ОДПУ зафіксували по Україні 113 терористичних актів, у другій половині — 302; у 1929 р. зафіксовано 1396 терористичних актів, вчинених проти ініціаторів і виконавців "чрезвычайщины". Терористичні акти 1929 року були спровоковані хлібозаготівлями (679 випадків), політичною діяльністю активістів (503), колективізацією (109), землеустроєм (45), податковим самообкладанням (38), перевиборами рад (28)¹⁰⁰.

У с. Сенжарово-Терноватське Сахновщанського району уповноважений по хлібозаготівлях зібрав 20 "куркулів" і навісив їм плакати з написом: "Ми — вороги радянської влади, не здаємо лишків хліба" — і ганяв по селу, а підганяли їх члени хлібозаготівельної комісії, які їхали слідом на підводі¹⁰¹. При проведенні хлібозаготівель на Вінниччині влада, випереджаючи трагічні події 1932–1933 рр., вдавалася до принизливого покарання "чорними дошками", які прибивалися до воріт селян, котрі не виконували рознарядки по хлібоздачі. В Мелітопольському окрузі представники комісії з реалізації державної хлібної позики вдавалися до фізичних розправ над селянами¹⁰².

З огляду селянських листів до редакції газети "Радянське село" за 1928 р. видно, що сподівання на співробітництво з владою, які було прокинулися період "короткого непу", знову розвіялися: "Власть совецька, а править як кадетська"; "Чому радянська влада бідняку його рідна мати, а середняку мачухою стала?"; "А я б раніше вставав би, краще робив би і коні мав би, та боюсь стати врагом советської власті"; "Тепер кожен селянин зробився звірем для радянської влади. Він уже не надіється, що

йому радянська влада допоможе, бо вже на факті доказала, що в господарстві він не господар"; "...Прислухайтесь до общої гармонії селянства, як вони стогнуть як їх пригнули в три погибелі, вони як щастя ждуть другої революції, щоб як-небудь здихаться такої настирливої влади"; "Як видно наша партія далеко, далеко живе від села, вона насправді не знає як живе село. А село на сьогодні у великій убогості, в злиднях, господарство розорене, одне одного не догоне"¹⁰³

Реакція селянства на воєнно-комуністичний характер хлібозаготівельної політики у 1927–1929 рр. була відверто негативною. Селяни — переважно одноосібні виробники більшої частки товарного хліба в країні — у відповідь на неоголошену війну масово стали притримувати хліб, відмовляючись збувати його за не вигідними цінами. Влада запанікувала і пішла шляхом нагнітання психозу "класової боротьби". Кожний селянин, що поривався власноруч продати вироблену продукцію з вигодою для себе, отримував ярлик "спекулянта". В Україні внаслідок операцій, проведених органами ДПУ у листопаді–грудні 1928 р., були заарештовані 783 особи, що звинувачувалися у скуповуванні зерна, притягнуто до відповідальності 140 орендарів млинів, власників хлібопекарень, кооператорів за порушення розпоряджень про помел борошна, до фінорганів передано 627 справ на осіб, що займалися торгівлею без патентів. До цієї роботи в округах з другої половини 1928 р. були підключені спеціальні наради по боротьбі із спекуляцією, які об'єднували зусилля окрфінвідділу, адміністративних органів, суду, міліції, прокуратури, хлібозаготівельників та ДПУ, зокрема його транспортних відділів¹⁰⁴. Азарт ламання впертого селянства відчували і рядові бійці хлібного фронту. "Відповідаю і негайно їду на село, качати податок, страхові платежі, хлібозаготівельну кампанію", — пише у січні 1929 р. один із уповноважених, "кинутих" на село Білоцерківського округу. Опір додає заповзятості (азарту): "Всі партійні і комсомольські сили кинуті на село і все-таки мало вдається зробити — 90–100% селян проти партії"¹⁰⁵.

Зрозуміло, що негативний соціально-економічний та психологічний портрет власника-спекулянта, створений владою, дуже відрізнявся від реальної постаті торговців, що існували у середовищі деформованих товарно-грошових відносин. То ж не дивно, що в умовах товарного голоду приватники, а тим більше селяни, що збували свою продукцію на ринках, користувалися підтримкою населення. Приміром, 28 квітня 1929 р. на ринку м. Новомосковська Дніпропетровського округу міліція спробувала затримати двох селян, що продавали власну сільгосппродукцію. Коли торговці почали опиратися, їх підтримали мешканці міста — виникла сутичка з представниками влади. Після прибуття на місце події

начальника районного відділу міліції з групою підтримки атмосфера ще більш розпалася: у натовпі почулися вигуки: "Бий міліцію, жидів, комуністів!", з'явилися заклики до активних дій: "Відберемо у міліції зброю". Напруження вдалося пригасити лише після втручання загону вершників й арешту 13 осіб. Аналогічні події відбулися на ринку Сухо-Єланецької сільради Новоодеського району на Миколаївщині 16 травня 1929 р. Натовп жінок (близько 200 осіб) намагався побити представників місцевої влади, чоловіки ж відокремилися і чекали слушної нагоди, щоб надати допомогу. Тільки прибуття озброєних міліціонерів вгамувало розлючених жінок, вісім з яких заарештували¹⁰⁶.

У 1929 р. влада вдалася до масових обшуків, арештів, визначення нереальних термінів виконання постанов комісій (24–48 годин), масових складань актів за невиконання завдань, квапливого розпродажу майна, розповсюдження надзвичайних заходів на велику кількість середняків і навіть бідняків, вилучення зерна з метою руйнування куркульських господарств, "брудної лайки, залякування зброєю, побиття селян" тощо. Влітку і восени 1929 р. по 22 округах України було розпродано з торгів майно 22 тис. заможних і середняцьких господарств, які не змогли виконати заготівельні зобов'язання. У загальному плані сталінського наступу проти селянства хліборобам України відводилося особливе місце. Розроблені в центральних московських установах і спущені в Україну плани хлібозаготівлі, по суті, були планами руйнування економічних і життєвих підвалин українського села. Тому ці плани наštовхнулися на саботаж і рішучу боротьбу з боку селянства. Активний опір воєнно-комуністичним методам хлібозаготівель відчувся навіть з боку колективних господарств, сільських активістів та деяких представників місцевої влади. На Дніпропетровщині у Перещепинському районі хлібозаготівельна кампанія навесні 1929 р. розпочалася з масових обшуків господарств сільських активістів з метою вилучення лишків збіжжя. У Криничанському районі секретар і члени Миколаївського партосередку у цей час встигли вивезти власний хліб на приватний ринок, а голова сільради П. Водиков заявив: "Хіба тільки дурень повезе хліб в кооперацію!"¹⁰⁷. У зв'язку з хлібозаготівлями органами ОДПУ в Україні на 24 жовтня 1929 р. було заарештовано 3705 осіб, з них як "куркулів і спекулянтів" — 1858 осіб¹⁰⁸.

Під тиском сили заможна частина селянства від утаювання хлібних запасів переходить до самоліквідації і втечі на новобудови індустріалізації сталінських п'ятирічок. Підозра, що знову віднімуть, сковувала господарську ініціативу, змушувала жити короткою перспективою, не ризикувати вкладати сили і кошти і довготривалі проекти, консервувала рутинність виробництва.

Отже, константою селянського побуту у проміжку між революцією і колективізацією був невпинний мілітарний прес. На селі війна продовжувалася і тоді, коли вся країна чула про "перехід до мирного будівництва". Щоденною реальністю "маленької людини" залишалася незахищеність її життя і гідності. Постійна готовність до воєнного лихоліття залишалася реалією селянського світу між революцією і колективізацією.

3. Селянин як власник і трудівник

В селянському безстроковому користуванні у 1924 р. знаходилося 34,4 млн. дес. землі, у 1929 р. — 36,1 млн дес. землі в межах УСРР¹⁰⁹. Земля для селян мала магічну притягальну силу, вона була предметом постійних турбот, марень і спокус. До вродженої жаги землі додалися ще стресові переживання кризових післявоєнних труднощів, які перетворили земельний наділ на своєрідну страховку по безробіттю.

В оглядах анкетування периферійних партійних організацій "про соціальні процеси на селі" 1922 року оглядачі в один голос підтверджувалося прагнення бідноти за будь-яку ціну утримати свої земельні наділи: "Біднота всіма силами чіпляється за свій клаптик землі"; "Незможні все ще міцно тримаються за найменшу можливість вести своє господарство"; "Місцеві бідняки кидають землю лише у виняткових випадках, надаючи перевагу найтяжчій куркульській кабалі перед повною пролетаризацією"¹¹⁰.

Та як і будь-який предмет мрій, жар-птиця земельного достатку постійно втікала за обрій непевного майбутнього. Селянство отримало поміщицькі землі — але тут же виявилось, що цього замало: знову "мало-земелля"!

В ході аграрної революції селянське землекористування зросло в Чернігівській губернії на 11%, Харківській — на 28%, Волинській — на 55%, Полтавській — на 64%, Київській — на 90% і Подільській — на 120%¹¹¹. Але, по-перше, паралельно розгортався процес "аграризації", тобто повернення населення з міста в село в умовах занепаду промисловості, а по-друге, не всі колишні поміщицькі землі були освоєні. Отже, помітного зростання забезпечення землею не відбулося. Частка безпосівних і малопосівних господарств (до 4 дес. в Степу і 2 дес. в Лісостепу) зросла до 58% від загального числа селянських господарств України. Якщо ж врахувати, що в цих групах господарства без робочої худоби і реманенту становили від 50 до 95%, то стануть очевидними невтішні наслідки аграрної революції: посівна площа в селянському індивідуальному секторі зросла лише на 11%, а загальна посівна площа